

ШЛЯХТА В КОЗАЦЬКІЙ РЕВОЛЮЦІЇ СЕРЕДИНИ XVII ст.

(полемічні зауваги до схеми В'ячеслава Липинського)

Сьогодні ми достовірно не знаємо, скільки осіб шляхетського походження воювало в складі Війська Запорозького. Александр Яблоновський, один з перших істориків, хто звернув увагу на специфіку покозачення шляхти в ході війни, припускав, що ледь не більша частина козацької старшини походила зі шляхти, причому не тільки руської, а й польської¹. Уточнюючі підрахунки Антоні Юзефа Ролле на підставі реєстру 1649 р., що обіймали 2500 осіб з 450 родин², В'ячеслав Липинський нарахував близько 1500 осіб з 750 родин³. Водночас він обумовив і ймовірну неповноту свого переліку, оскільки багато шляхтичів могли бути записані до реєстру не за прізвищами, а через патронім, прізвисько або й просто за іменем та посадою, як, наприклад: Михайло сотник, Ігнат писар та под. Безпосередньо з часів війни маємо цифрові дані, наведені у донесенні московського дипломата Григорія Кунакова, який у грудні 1649 р. повідомляв до Москви, ніби до Війська Запорозького примкнуло 6 тис. шляхтичів⁴ (в польських джерелах з листопада 1648 р. згадується, що під Замостям при гетьмані було 7 тис. поляків, яких В.Липинський ідентифікує зі шляхтою⁵. Вірогідність згаданих інформацій опосередковано підтверджується тим, що коли в мазепинські часи почалося “ошляхетнення” козацької старшини, зокрема — коли в неї прокинувся сентимент до родових гербів, то останні, як правило, усталювалися на підставі гербових знаків польських гербових братств: у Апостолів — “Юньчик”, у Гамалій — “Дрия”, у Гулаків — “Лук”, у Думитрашків — “Сас”, у Забіл — “Остоя”, у Дубницьких — “Заглоба” і т.ін.⁶

¹ Jabłonowski A. Pisma. Warszawa, 1910, t.1. s.98.

² Dr. Antoni J. (A.J.Rolle). Powstanie nazwisk rodowych u ludu małopolskiego // Sylwetki historyczne. Serja VIII. Kraków, 1892, s.345-404.

³ Перше видання: Lipiński W. Stanisław Michał Krzyczewski. Z dziejów walki szlachty ukraińskiej w szeregach powstańczych pod wodzą Bohdana Chmielnickiego. Kraków, 1919. Тут і далі посилання даються на видання: Липинський В. Участь шляхти у Великому українському повстанні під проводом Богдана Хмельницького // Липинський В. Твори. Т.2: Історична секція / Ред. Л.Р.Білас. Філадельфія, Пеннс., 1980, с.571 (іменні переліки на стор.555-571). Переклад з польської здійснено Юрієм Косачем.

⁴ Акты относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные Археологической комиссией (далі: Акты ЮЗР). СПб, 1861. Т.3., с. 404.

⁵ Липинський В. Участь шляхти... С.437-438.

⁶ Пор.: Лукомский В.К., Модзалевский В.Л. Малороссийский гербовник. СПб, 1914.

Про виразний в очах сучасників відтік шляхетського елементу на бік козацтва свідчать також нарікання в тогочасному листуванні на ту шляхту, яка “*cnoty wrodzonej odbiegłszy do nieprzyjaciela się przywiązała*”⁷, а також відповідні пункти перемирних угод 1649 та пізніших років про амністію шляхті, що воювала на боці Війська Запорозького⁸.

Гіпотетично можна виділити більші хвилі покозачення шляхетського елемента: впродовж літа-осені 1648 р., тобто внаслідок перших військових триумфів Хмельницького, і восени 1649 — на початку 1650 р., після Зборівської угоди. Зокрема, для ситуації 1648 р. вельми промовистими здаються ті нюанси з тогочасного листування чи донесень, які наголошують на ненадійності усїєї Русі (пор. у донесеннях канцлерові Єжи Оссолінському про Корсунську битву: *Książę Wiśniowiecki ma 8 tysięcy wojska, lecz im nie ufa, bo Rus*⁹). Перша хвиля шляхетських навернень, окрім почуття “руської” солідарності, підштовхувалася ще й тим, що багато шляхти потрапило в полон під Жовтими Водами і Корсунем. На крутий політичний вибір, отже, впливали: з одного боку — лячна перспектива татарського полону, з другого — взаємини добросусідства, кумівства, родинного приятелювання між київсько-брацлавською шляхтою і козацькою старшиною, які пов’язували без огляду на станову належність мешканців степового прикордоння (в пристепових ареалах України станові перегородки були завжди досить умовними, оскільки характер прикордонного життя “на военній стопі” об’єднував збройний люд усіх мастей¹⁰). Відтак проблем з адаптацією у новому середовищі не виникало. Мов ніж у масло, шляхта входила до старшинської верхівки і завдяки легкості розчинення серед “своїх”, і завдяки ланцюговій реакції навернень, розпочатій переходом на бік козацтва кількох більш помітних фігур, як чигиринський реєстровий полковник Станіслав Кричевський чи колишній регент Луцької канцелярії Іван Виговський.

З осені 1649 р., схоже, можна припускати чергову хвилю покозачення шляхти тих воеводств, які, згідно зі Зборівською угодою,

⁷ Пор. співставлення свідчень у Липинського: Липинський В. Участь шляхти... С.26-28, 88-95, 437, 446-448, 450-451.

⁸ Пор. п.5 Зборівської угоди 1649 р. та п.7 Білоцерківської угоди 1651 р.

⁹ Пор. співставлення інформації у Липинського: Липинський В. Участь шляхти... С.34-37, 48-49, 439-442.

¹⁰ Див. ширше про це: Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). К., 1993, с.245-249.

підпали під козацьку юрисдикцію — Київського, Брацлавського, Чернігівського. Лячний спалах революції весни-літа 1648 р. примусив сотні шляхетських родин емігрувати на захід, кидаючи домівки і майно й не раз утікаючи, як вони самі скаржилися, в одній сорочці. Певний час вигнанці жилися ілюзіями про матеріальну підтримку своєї польської “братії шляхетської”. Починаючи з осені 1648 р. проблема біженців, як відомо, дебатовалася на сеймах, однак допомоги розореним емігрантам надавати ніхто не поспішав, навпаки — позицію коронної шляхти можна звести до висловленої одним з послів західних воеводств тези: хто їм зробив шкоду, той нехай і відшкодує¹¹. Тож не дивно, що руська шляхта почала розв’язувати свої проблеми на власну руку. Як видно з аналізу В’ячеслава Липинського, вірогідно саме з осені 1649 р. серед козацької старшини нижчих і вищих щаблів вперше фіксуються прізвища Бруяк, Верещак, Гуляницьких, Житкевичів, Іскрицьких та багатьох інших; тоді ж практично стовідсотково зі шляхти укомплектовується полковий писарський контингент і штати Генеральної військової канцелярії, оскільки ці служби вимагали певної освіти, знання канцелярсько-бюрократичної техніки і етикетного ритуалу дипломатичних зносин¹².

В’ячеслав Липинський був одним з перших істориків, хто заперечив погляд на Хмельниччину як на соціальний чи суто національний конфлікт, наголошуючи на його політичному характері. Йому ж належать перші тонкі спостереження стосовно позицій козацької шляхти у війні, висловлені 1912 р. у розвідці про Станіслава Кричевського¹³ (у своїй наступній книзі “Україна на переломі”, написаній 1920 р. пером швидше публіциста, ніж історика, і позначеній болісними рефлексіями поразки визвольних змагань, дослідницькі нюанси “Кричевського” зазнали спрощень, і саме в такому, дещо агітаційному, вигляді увійшли до фонду так званої державницької історіографії). Зокрема, у “Кричевському” Липинський запропонував стереоскопічний погляд на той складний вузол, у якому сплелися долі козацької шляхти і козацтва в строгому сенсі поняття. Як він слушно відзначає, позиція шляхти обумов-

¹¹ Цит. зі щоденника елекційного сейму 1648 р. за наведенням його фрагментів у: Липинський В. Україна на переломі. 1657-1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті. // Липинський В. Твори. Т.3: Історична секція / Ред. Л.Р.Білас, Я.Пеленський. Філадельфія, 1991, с.95, 245.

¹² Пор. зіставлення персоналій: Липинський В. Участь шляхти... С.211-223.

¹³ Див. прим. 2.

лювалася співдією трьох факторів, серед яких: 1) характер національної свідомості конкретного індивіда, тобто в категоріях тих часів — його самоідентифікація зі старожитним народом руським; 2) ступінь політичної асимільованості в структурі Речі Посполитої; 3) гострота розбіжностей власних соціальних інтересів з інтересами рядової козацької маси¹⁴.

Перший з-поміж згаданих факторів — національну свідомість — Липинський, згідно з парадигмою сучасної йому історіографії, ототожнює з почуттям конфесійної окремішності, приналежності до Грецького обряду¹⁵. Що ж до елементів політичної самоідентифікації, то вони, на його думку, перестали бути віддавна творчою силою, реальним чинником у національному житті, а були швидше залишком минулого, неначе його пережитком¹⁶.

Власне ця теза при уважнішому погляді на джерела, що відбивають нурт інтелектуального життя передвоєнних (20-х — 40-х) років XVII ст., видається застарілою. Узагальнено формулюючи, можна, навпаки, стверджувати, що саме на цей час припадає переростання відчуття етнічної спорідненості, зіперте на спільність території, мови та релігії, в усвідомлення себе політичним колективом — народом, що має виключне право на політичну самореалізацію в межах власної території¹⁷. На рівні задекларованої

¹⁴ Липинський В. Участь шляхти... С.41-42.

¹⁵ Там же, с.43.

¹⁶ Там же.

¹⁷ Особливостям політичної свідомості руської шляхти напередодні Хмельниччини присвячено кілька ґрунтовних статей Френка Сисина: Sysyn F. Ukrainian-Polish Relations in the Seventeenth Century: The Role of National Consciousness and National Conflict in the Khmelnytsky Movement // Poland and Ukraine. Past and Present / Ed. by P.J.Potichnyj. Edmonton, Toronto, 1980, p.58-82; (Варіант цієї ж праці у перекладі польською мовою див.: Stosunki ukraińsko-polskie w XVII wieku: Rola świadomości narodowej i konfliktu narodowościowego w powstaniu Chmielnickiego // Odrodzenie i Reformacja w Polsce. Warszawa, 1982, t.27, s.67-92); Ejustdem. The Problem of Nobilities in the Ukrainian Past: The Polish Period. 1569-1648 // Rethinking Ukrainian History / Ed. by I.L.Rudnytsky. Edmonton, 1981, p.29-102; Ejustdem. Regionalism and Political Thought in Seventeenth-Century Ukraine: The Nobility's Grievances at the Diet of 1641 // Harvard Ukrainian Studies. 1982. Vol. VI, N2, p.167-190; Ejustdem. Concepts of Nationhood in Ukrainian History Writing, 1620-1690 // Harvard Ukrainian Studies. 1982. Vol. X, N3/4, p.393-423. З приводу формування національної свідомості див.: Chynczevska-Hennel T. Świadomość narodowa szlachty ukraińskiej i kozaczyzny od schyłku XVI do połowy XVII w. Warszawa, 1985; Kaminski A.S. Ruthenia, Cossackdom, the Ukraine and the Commonwealth of two Nations // The Polish Review, 1987. Vol.XXXII, N1, p.93-110.

ідеологеми це найвиразніше проступає у творах інтелектуалів київського кола 20-30-х років XVII ст., зокрема — у спробі україноцентричного тлумачення сарматської ідеї. Тут не місце зупинятися детально на нюансах цього “українського варіанту” сарматизму¹⁸, тому лише стисло констатую його головний концепт.

По аналогії з “польським політичним народом” (*natio Polona*), спираючись на твори польських же письменників, передовсім “Хроніку” Мацея Стрийковського, українське письменство з кінця XVI — початку XVII ст. почало широко вживати поняття Руський народ. Спершу воно є досить аморфним синонімічним окресленням православного населення Речі Посполитої, однак з часом і семантично, і територіально звучується, аж доки приблизно з 1620-х років не набуває термінологічної конкретності, позначаючи мешканців території, історично пов’язаних з Київським і Галицько-Волинським князівствами княжої доби. Ідейна мета екскурсів у історію, що стають ледь не ритуалом літературної продукції, пов’язаної з київським інтелектуальним середовищем, — це продемонструвати правонаступність політичного буття руського народу на своїй території. Вищим сакральним символом цього бачиться безперервність святощів Києва — столиці першосвятителів Русі; за доказ тяглості влади служать княжі роди нащадків Володимирової парості — Острозьких, Заславських, Четвертинських; континует рицарського народу забезпечують панські родини, чие походження нібито пов’язане з давньоруськими часами (наприклад, на 1630-ті припадає творення курйозних генеалогічних легенд місцевого панства, чії видатні предки буцімто прославилися в Київській чи Галицько-Волинській Русі). Вперше з’являється і власна, україноцентрична візія минулого. Згідно з нею, завоювання Києва Гедиміном пояснюється провіденціалістськи: так задумав Бог за гріхи киян. Натомість входження колишніх руських князівств до Корони Польської тлумачиться не як наслідок військових дій чи Люблінського унійного акту між Короною і Великим князівством Литовським, а як договір між Руссю і Польщею (пор. “Палінодію” Захарії Копистенського чи “Протестацію” Йова Борецкого).

¹⁸ Див. статтю (в друці): Яковенко Н. Несподіванки української історії, викладені по-латині (до перечитання “*Samoenae Borysthenides*” Йоана Домбровського); її ж Розяттий світ, або культура України-Русі в переддень Хмельниччини // Сучасність. 1984, №10, с.59-70.

Концепція договірних взаємин ніби логічно завершила здійснене київськими інтелектуалами виокремлення руського народу як самодостатньої політично спільноти, чие існування 1) санкціонується Божим промислом (безперервність київських святинь), 2) легалізується наявністю власної династичної верстви (князі, нащадки Володимира Святославича і Данила Галицького), 3) персоніфікується у безперервності збройної верстви — панів-шляхти. Договірна теорія входження Русі-України до Корони Польської логічно передбачала існування третього члена річпосполитської федерації двох народів. Така декларація теж не забарилася. У зверненій до сенату “Суплікації” 1623 р. Лаврентій Древинський пише: поки зберігається унія політична (тобто 1569 р.), забезпечуючи цілісність держави, свободу, права і вольності трьох народів, слід відмовитися від кістки незгоди — фальшивої церковної унії (1596 р.)¹⁹.

Як бачимо, уся розумова конструкція, спрямована на виокремлення третього члена в Речі Посполитій двох народів, спиралася на взірці сарматської ідеології, тобто була здійснена в рамках шляхетської свідомості. Тож говорячи про асиміляцію руської шляхти в політичні структури Речі Посполитої, мусимо визнати, що характер цієї асиміляції (принаймі, на рівні інтелектуального осмислення) був дуже релятивізований. *Gente Ruthenus natione Polonus* (а таким, поза сумнівом, можна вважати кожного шляхтича, який провадив нормальне шляхетське життя — сеймикував, воював у затяжних ротах чи їздив у почті свого патрона) напередодні Хмельниччини жив у світі роздвоєних вартостей. Про загальний образ культури України-Русі першої половини XVII ст. як про розтятий світ (*orbis dispartitus*) мені вже доводилося писати²⁰. Тож лише стисло перерахую симптоми, які про цей феномен свідчать: роздвоєність політичної самоідентифікації, про яку щойно йшлося; віросповідна плинність з можливістю вибору між ортодоксальним православ'ям, унією, католицизмом чи протестантизмом; синкретизм у мовній сфері, обтяжливий для ціннісно-орієнтаційних установок; співіснування надто раптово запроваджених нових культурних вартостей з архаїчними архетипами свідомості.

¹⁹ Пор. текст “Суплікації”, опубл.: *Z dziejów Ukrainy. Księga pamiątkowa ku czci Włodzimierza Antonowicza, Paulina Świącickiego i Tadeusza Rylskiego* / Wyd. W.Lipiński. Kijów, 1912, s.100-111.

²⁰ Яковенко Н.М. Розтятий світ...; Її ж: “Чоловік добрий” і “чоловік злий”: з історії ментальних установок в Україні-Русі кінця XVI-середини XVII ст. // *Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей*. К., 1992. Т.1, с.47-91.

Відтак, як завжди в періоди розбалансованої свідомості, серед загальної маси тих, хто може бути кваліфікований як *Genti Rutheni, natione Poloni*, одна частина почувала безумовну лояльність стосовно Речі Посполитої (як, приміром, Адам Кисіль²¹), а інша ще задовго до війни була, по суті, внутрішньо готова стати на бік руської реbelie. Власне в цій, глибинній сфері лежить, на мою думку, причина обвального покаяння шляхти вже в перші місяці війни, особливо коли йдеться про людей, доти вельми далеких від козацького світу. Розщеплення доти єдиної маси *Genti Rutheni, natione Poloni* на два ворожих відлами з драматичною яскравістю може бути проілюстрована тим очевидним фактом, що облога Збаража, Зборів, Берестечко, Батіг, Жванець — це криваві сутички не тільки громадянської (всередині Речі Посполитої), не тільки польсько-української, але й внутрішньоетнічної війни — між руською покочаною і руською лояльною шляхтою.

Втім, оголена “правда” війни згладжує ідеологічні тонкощі мирних часів. Свою “Україну на переломі” В’ячеслав Липинський присвятив обґрунтуванню концепції, згідно з якою перехід від першої до другої фази революції (за його окресленням — від козацького автономізму до незалежнення України) став можливий завдяки глибокому політичному перевороту, привнесеному в козацьке середовище шляхтою — політично підготовленим, озброєним державною традицією класом, який вкупі з представниками козацької старшини з низів витворив нову провідну верству нової держави²². Натомість у “Станіславі Кричевському” висловлено, хоч і побіжно, набагато заземленіший, але й реалістичніший погляд: шляхта у козацькому середовищі як відрубний стан незабаром перестала існувати, розплившись цілковито в спорідненій з нею верстві козацької старшини²³. Ця жорстка, точна думка (яка, по суті, переіменює патетику “України на переломі”) може пояснити багато колізій Руїни, що впала на Україну після смерті Хмельницького. Війна 1648 р. спалахнула як генеральна битва за козацькі інтереси і, відповідно, скінчилася тріумфом козацького стану, який перетворився на новий — замість шляхти — політичний народ держави. У “козацького народу”, котрому доводилося утверджува-

²¹ Політичну біографію Адама Киселя див. у фундаментальній праці: Sysyn F.E. *Between Poland and Ukraine: The Dilemma of Adam Kysil, 1600-1653*. Cambridge, Mass., 1985.

²² Липинський В. Україна на переломі... С.19,51.

²³ Липинський В. Участь шляхти... С.65.

ти своє право на панівне становище в суспільстві у жорстоких кровопролиттях, не могло бути “співвласника”. Тай сам устрій держави Хмельницького і його наступників, зіпертий на колективну патримоніальну ідею ототожнення “держави” (в особі гетьмана) з Військом Запорозьким як збройною корпорацією не передбачав партнера по владі. Це було зрозуміло з перших днів війни: вслухаймося, як промовисто звучать заклики Богдана Хмельницького до шляхтичів-русинів, що на коронному боці брали участь у Переяславській переговорній комісії лютого 1649 р. — щоб ляхів зреклися і з козаками залишилися²⁴.

Старшинський корпус, на який спирався гетьман, звично розділяють на козацьке і шляхетське крило, нібито принципово протиставлені. У цьому твердженні є суттєве спрощення, бо насправді довкола Хмельницького зійшлося не два, а три угруповання лідерів, досить різні за природою. Смерть Богдана поклала логічний край їхній ефемерній єдності, разом виштовхнувши на поверхню доти зачаєні протиріччя. На перший погляд вони здаються проявами психологічних прикмет — владолюбства, політичної короткозорості, схильності до отаманства. Коли ж приглянутися ближче, то в хаосі боротьби “усіх проти усіх”, яким видається Україна в час Руїни, можна побачити три певні центральні течії, котрі перегукуються з фізіономіями трьох згаданих лідерських груп, на які спирався Хмельницький і які за браком відведеного часу так і не встигли переплавитися в єдину політичну еліту.

Перша з них — це реєстрова (старинна) старшина Війська Запорозького, об’єднана почуттям солідарності потомственного збройного люду пограниччя, байдуже — чи з козацького, чи з шляхетського кореня велося її родове походження (власне з цього середовища вийшов і сам Богдан, і його найближчі соратники, котрих бачимо на чолі війська вже з перших днів війни). Другу групу старшини витворили шляхтичі, котрі до Хмельниччини персонально з козацьким світом пов’язані не були, як Іван Виговський, Силуян Мужиловський, Іван Креховецький та багато інших. Врешті, третю групу складали представники простолюду, яких винесла на поверхню революція — люди з міщан, козацької черні і навіть із селянства.

²⁴ Памятники, изданные Комиссией для разбора древних актов. Т.1, отд.3 (2 вид.). К., 1898. (“Dyaryusz drogi do Perejaslawia... Wojciecha Miaskowskiego”).

Якщо оцінювати позицію усіх трьох груп старшинської верхівки, відштовхуючись від а) уявлень про зміст і мету війни, б) ставлення до гетьмана як носія її головної ідеї, можемо зауважити чимало опуклих розбіжностей, що виходять за межі індивідуальних характерів. Не зупиняючись спеціально на цьому питанні, яке надто відвело б нас убік від теми нарису, акцентую увагу лише на позиціях нової старшини з покозаченої шляхти. Що стосується її загальної орієнтації, то тут можна виділити два головні спрямування, співзвучні двом фазам війни: до і після смерті Хмельницького. Характерною рисою першого є фанатична антипольська затятість, готовність битися до кінця, загинути або перемогти. Наважившись на підтримку повстання, шляхта вже цим самим відсікла для себе альтернативу замирення — нормальну з погляду старинної шляхти, котра цілком помірковано сприймала переговори і поступки як колізії, неминучі у військових діях (з погляду козацької традиції чергова спроба помірятися силами з Річчю Посполитою була одним зі звичних козацьких походів, у якому класти козачі голови — не новина, але й шукати замирення програючи — теж не новина). З точки ж зору інтересів покозаченої шляхти поступки на користь Війська Запорозького нічого не міняли, навпаки — виопуклювали її зраду короні. Тим-то згаданий Кунаков писав у 1649 р. до Москви: “Шляхта паче всех Богдана Хмельницького к войне на Польшу наговаривают: такие де нам поры николи не будет, теперь-то и смирить, покаместа не справились”²⁵.

Після смерті Богдана Хмельницького, а особливо коли стала очевидною вся сумнівність альянсу з Московським царством — державою деспотичного типу, відразливого для людей, вихованих у традиціях суспільства “шляхетських вольностей”, настрої старшини-шляхтичів міняються. Антипатія до Москви, примножена загрозливою повинню анархії низів, підштовхує до компромісу зі старим, звичним світом: на зміну протипольській зятятості приходять спроби порозуміння²⁶ (втім, уже запізнілі, бо на арену на хвилі амбіцій старинної старшини виступить третя сила, малопомітна під твердою рукою Богдана — простолюди). Однак найхарактернішим слід визнати те, що в згаданих спробах порозуміння з Річчю Посполитою колишня шляхта вбачає для себе не перспек-

²⁵ Акты ЮЗР, т.3, с.404.

²⁶ Пор. аналіз Гадяцької угоди: Kaminski A. The Cossack Experiment in Szlachta Democracy in the Polish-Lithuanian Commonwealth: The Hadiach (Hadziacz) Union // Harvard Ukrainian Studies. 1977. Vol.1, N2, p. 178-197.

тиву реставрації старого укладу з домінуючою роллю для себе, а лише черговий шанс зберегти модель Козацької держави — Велике князівство Руське на чолі з гетьманом (!). Шляхта, відтак, уже не мислить себе поза “козацьким народом”, перейнявши від старинної козацької старшини не тільки зверхню моду та деякі організаційні форми (як твердив Липинський²⁷), але й фундаментальні цінносні орієнтири старшинської верхівки, котра почала шукати способів легітимації влади, здобутої “през шаблю”.

²⁷ Липинський В. Україна на переломі... С.156.